

UOT??????????????

**BEYNƏLXALQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQUN NİSBƏTİ
VƏ MİLLİ HÜQUQ MƏNBƏLƏRİNİN SİSTEMİ**

M.F.MƏLİKOVA

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail???????

Məqalədə milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq hüququn nisbətinin konsepsiyaları nəzərdən keçirilir, məhkəmə presedentinin Azərbaycan Respublikasının hüquq mənbələrinin növü qismində tanınmasının perspektivləri əsaslandırılır. Araşdırmanın gedişatında milli hüququn mənbələri sistemində beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış norma və prinsiplərinin yeri və rolu haqqında nəticələr formalaşdırılır.

Açar sözlər: hüququn mənbələri, hüquq mənbələrinin sistemi, məhkəmə presedenti, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları.

Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması mövcud dövlət-hüquqi institutların gələcək inkişafı, sosial dəyərlərin, o cümlədən hüququn yenidən dərkə kimi yeni elmi-praktiki vəzifələrin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsində özünün keyfiyyət xassələri (ümumməcburilik, normativlik, dayanıqlılıq və s.) baxımından başlıca “alət” qismində (sosial təsirin digər formalarının - ideologiyanın, əxlaqın, mənəviyyətin, dinin və s. əhəmiyyətini istisna etmədən) bütün cəmiyyətin maraqları naminə səmərəli istifadəyə məruz qalan daxili potensialı, tükənməz enerjini özündə əks etdirən hüquq çıxış edir.

Bununla belə, sosial siyasi gercəklik normayaratma fəaliyyəti, hüququn inkişafının yeni perspektivlərinin proqnozlaşdırılması sferasında mühüm problemlərin həllinə yönəlik yeni rəşional yanaşmaların işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Çünki ölkənin daxilində və onun hüdudlarından kənarında ictimai münasibətlərin dinamikasi, qloballaşma, dünya ölkələrinin inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin inkişafı şəraitində milli hüququn təsir sferasının genişləndirilməsində hüququn inkişafı ilə həyati reallıqlar arasında yalnız ölkə hüdudlarında tənzimlənən ictimai münasibətlərin geniş əhatə dairəsinə görə deyil, ayrı-ayrı dövlətlərin yurisdiksiyasında beynəl-

xalq-hüquqi normaların implementasiyası (ing. “implementation” – realizə olunma) ilə milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı nisbəti üzərində daimi nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq hüquq ümumbəşəri status kəsb edir ki, bu da sülhün, əməkdaşlığın, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin təmin olunmasında onun getdikcə artan rolu haqqında şəhadət verir. O, dövlətlərin, xalqların ümumi maraqlar əsasında birləşməsinə, sivilizasiyanın inkişafına təkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq müstəqil hüquq sistemi statusunu əldə edənə qədər özünün təşəkkülü və inkişafında uzun bir yol keçmişdir. Beynəlxalq hüququn məsələləri hələ Qədim Romada öyrənilmə obyektinə olmuşdur ki, burada onu beynəlxalq münasibətlər, dövlətdaxili hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinin həllindəki rolu nəzərdən keçirilirdi. Məlumdur ki, Roma hüququnda Roma dövlətinin digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən hüquqi müddəaların məcmusu kimi “xalqlar hüququ” (“jus gentium”) formalaşmışdır.

Orta əsrlərdə “xalqlar hüququ” onun müddəalarının, institutlarının dərinlən öyrənilməsinin və işlənilib hazırlanmasının predmetinə çevrildi. Bütövlükdə ilkin burjuaziya siyasi-hüquqi ideologiyasının inkişafına və xüsusən də beynəlxalq hüququn nəzəriyyəsinə ölçüyəgəlməz töhfə verən görkəmli holland mütəfəkkirləri Hüqo Qrotsi (1583-1645), Benedikt (Barux) Spinozanın (1632-1677) adlarını çəkmək kifayətdir.

Hüququn dünyəvi doktrinasına, burjua hüququ dünyagörüşünün yaradıcısı, beynəlxalq hüququn əsaslarını və müddəalarının işlənilib hazırlanmasına verdiyi nəhəng töhfəyə görə “beynəlxalq hüququn atası” adlandırılan Hüqo Qrotsi sülhəyaradıcı ideyaların, xalqlar, dövlətlərarası əməkdaşlıq, bərabərlik prinsiplərinin təbliğatçısı idi. Hüqo Qrotsinin məşhur “Müharibə və sülh haqqında” əsərində bəyan edilən “müharibələr sülhə bağlanması naminə aparılırlar”, sülh “müharibənin son məqsədi hesab edilir” (2, s. 67) kimi kredosu, xüsusilə əlamətdardır. Sülhsevər ideyaların təbliğatçısı, sülhün, dövlətlər arasında qarşılıqlı yardımın təbliğçisi olan Benedikt Spinoza da Hüqo Qrotsi kimi sülhün bağlanmasına, sülh şəraitinə riayət olunmasına çağırış edirdi. Dövlətlərin dinc əməkdaşlığı haqqında onun söylədikləri fikirlər Hüqo Qrotsinin mövqeyi ilə səsleşir. O, yazırdı: “Müharibə yalnız sülh məqsədi ilə aparılmalıdır, ondan ötrü ki, onun başa çatması nəticəsində silah tətbiqinə ehtiyac duyulmasın” (11, s.323). Holland mütəfəkkirlərinin sülhpərvər ideyaları günümüzədə də öz aktuallığını itirməmişdir.

İctimai həyatın bütün sferalarında dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsinin obyektiv prosesi milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşması tendensiyaları, beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyası ilə xarakterizə edilir ki, bu da suveren

dövlətlərin siyasi-hüquqi maraqlarının, eləcə də ümumi dövlətlərarası ümumi maraqların təmin edilməsi iqtidarında olan milli-hüquqi prosesin mexanizminin işlənilib hazırlanması kimi mühüm vəzifəni irəli sürür, çünki müasir dövlət dünya birliyində digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur və fəaliyyət göstərir.

Milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri dövlətlərin qanunvericiliyində və ilk növbədə onların konstitusiyalarında öz əksini tapır. Belə müxtəlif formalarda, məsələn, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarının, həmçinin də dövlətlər tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin onun milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi tanınması yolu ilə həyata keçirilir.

Təqdirəlayiq haldır ki, dünyanın ilk Konstitusiyası hesab olunan 1787-ci il ABŞ Konstitusiyası bəyan edir: “Bu Konstitusiya və onun icrasından ötrü qəbul edilmiş Birləşmiş Ştatlar qanunları, eləcə də Birləşmiş Ştatların bağladığı və bağlayacağı bütün müqavilələr Ölkənin Ali Qanunları sayılır və hər ştatın hakimləri onları icra etməyə borcludur, baxmayaraq ki, Konstitusiyada və ayrı-ayrı ştatların qanunlarında bir-birinə zidd hökmlərə rast gəlinir” (VI maddə) (1, s.17). Fransa Konstitusiyasının 55-ci maddəsində göstərilir: “Lazımi qaydada təsdiqlənən və ya bəyənilən müqavilə, yaxud sazişlər dərc olunduğu andan – hər müqavilə və ya sazişə digər tərəfin əməl etməsi şərtiylə - qanunlardan daha üstün qüvvəyə malik olurlar” (1, s.148). Analoji müddəalar İspaniyanın, İtaliyanın konstitusiyalarında, eləcə də postsovet ölkələrindən Gürcüstanın, Ukraynanın, Tacikistanın və digərlərinin konstitusiyalarının məzmununda təsbit olunurlar.

Azərbaycan Respublikasında digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbətinin əsasları konstitusiya qanunvericiliyinin müddəaları ilə müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbətində münasibətdə təməl müddəaları qanunvericilik qaydasında onun 1995-ci il Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin III hissəsində, 148-ci maddəsinin II hissəsində və 151-ci maddəsində, həmçinin cəmiyyətin həyatının müxtəlif sferalarını tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsi bəyan edir: “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”. Konstitusiyanın 151-ci maddəsi (“Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi”) beynəlxalq müqavilələrin prioritetliyini və əhəmiyyətliyini vurğulamaqla müəyyən edir: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəl-

xalq müqavilələr tərtib edilir”.

Həmin konstitusion müddəalar Azərbaycan Respublikasının hüquq sahələri üzrə qəbul edilmiş məcəllələrində, məsələn, Mülki Məcəllənin 3-cü maddəsində, Ailə Məcəlləsinin 1.1-ci maddəsində, Əmək Məcəlləsinin 1-ci maddəsində və s. öz əksini tapmışdır. Cinayət Məcəlləsinin 1.2-ci maddəsində cinayət əməllərinin xarakterini nəzərə alaraq Məcəllənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanması təsbit olunmuşdur.

Qanunvericilik qaydasında, həmçinin beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri və normalarının statusu da təsbitini tapır. Belə ki, Konstitusiyanın 10-cu maddəsi imperativ şəkildə bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikası özünün digər dövlətlərlə münasibətlərini beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Bu maddənin əhəmiyyəti həm də ölkənin sosial-siyasi həyatının bu və ya digər sferalarını tənzimləyən konstitusiya normalarına münasibətdə müəyyənədiçi xarakterə malik olmasında ifadə olunur. Belə ki, Konstitusiyanın 10-cu maddəsində öz əksini tapan müddəə yalnız beynəlxalq hüququn və ölkənin qanunlarının normalarına uyğun olaraq ölkə ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan 69-cu maddənin II hissəsi üçün təməl rolunu oynayır. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacağı verilməsinə ehtiva edən 70-ci maddə də həmçinin nümunə qismində göstərilə bilər. Müəyyənədiçi konstitusiya norma statusuna 8-ci maddənin III hissəsi də malikdir. Həmin müddəaya görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır.

Milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı nisbəti problemi ölkənin Əsas Qanunu səviyyəsində həlli bir sıra məsələlərin nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir: əsas prinsiplərin məzmununun müəyyən edilməsi; “transmilli” prinsiplərin formalaşdırılmasının əsası və prosesi; hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq prinsiplərin və dövlətlərarası müqavilələrin milli hüququn mənbələri iyerarxiyasında yeri; onların tənzimləyici rolunun açılıb göstərilməsi və s.

Hesab olunur ki, göstərilən problemlərin baxılması üçün postulat qismində milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşması, beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sistemində implementasiyası üsulları, implementasiyanın mexanizmi çıxış etməlidir (8, s.49-109).

Beynəlxalq və milli hüququn mənbələrinə aid mübahisəli məsələlər ətrafında beynəlxalq hüquqçuların mübahisə predmetini təşkil edən məsələ

lələr üzrə müzakirələrə qoşulmadan hüququn mənbələri və onun struktur elementləri haqqında ümumnəzəri müddəaların qısa şəkildə baxılması ilə məhdudlaşaq. Bu cür yanaşma tədqiq olunan problemin dərinədən dərk olunması üçün lazımı şərait yaradır.

Məlumdur ki, hüquq ədəbiyyatında “hüquq mənbələri” kateqoriyasına aid məsələlər (anlayışı, təyinatı, terminoloji ifadəsi, mənbələrin növləri, onların tənzimləyici rolu və s.) hazırda da davam edən elmi diskussiyaların, axtarışların predmetini təşkil edirlər. Bu zaman elmdə hüquq mənbələrini iki mənada (maddi və formal-hüquqi) nəzərdən keçirən hüquqşünas alimlərin mövqeyi üstünlük təşkil edir. Hüquq mənbələrinin maddi mənada anlamı hüququn qaynaqlandığı amillər ilə əlaqələndirilir. Hüquq mənbələrinin formal-hüquqi mənada anlamı isə hüququn zahiri ifadə formasını, dövlətin ümumməcburi qüvvə verdiyi davranış qaydalarının zahiri ifadəsini və təsbitini əhatə edir. Bu halda əsas diqqət hüquqi materiyanın daxilən təşkil qaydalarına, habelə onun zahirən ifadə formalarına yetirilir (5, s. 197). Ədəbiyyatda bir qayda olaraq hüquq mənbələrinin formal-hüquqi aspekti “mənbə (forma)” yaxud “forma (mənbə)” ifadəsi ilə əks etdirilir.

Roman-german hüquq ailəsinə daxil olan hüquq sistemlərində hüququn mənbələrinin (formalarının) təsnifatını verərkən başlıca olaraq aşağıdakıları fərqləndirirlər: normativ akt, hüquqi adət, normativ müqavilə, hüquqi presedent, həmçinin ümumi prinsiplər, doktrina. Bir sıra ölkələrin milli sistemlərində deleqe edilmiş qanunvericilik, hüquqi doktrina (Fransa, İsveç, İngiltərə), hüququn ümumi prinsipləri (Fransa, İspaniya) də göstərilir. Ədəbiyyatda, həmçinin hüququn həyati dövriyyəsinin üç əsas mərhələsinə: hüquqformalaşdırma, hüquqyaratmaya və hüquq tətbiqinə münasibətdə hüququn mənbələrinin təsnifatı da təklif olunur. Adı çəkilən hüquqi mərhələlərin hər birinə hüququn müvafiq forması xasdır. Məsələn, hüquq tətbiqinin mənbələrinə müəllif məhkəmə praktikasını, Konstitusiya Məhkəməsinin aktlarını, elmi doktrinanı, hüquqi adətləri aid edir (3, s.73-78).

Hüququn ayrı-ayrı mənbələrinin (doktrina, prinsiplər) qeyri-normativliyindən çıxış edərək onları əlavə, ikincidərəcəli, fakültativ və s. kimi kateqoriyalara aid edirlər. Göründüyü kimi, belə bölgü şərti xarakter daşıyır. Nəzərə alınmalıdır ki, hüquq mənbələri sistemində müəyyən növün əhəmiyyətliyi və yeri onun formalaşmasının, konkret hüquq ailəsinə məxsusluğunun və s. tarixi amillərdən asılıdır. Nümunə üçün deyək ki, Azərbaycan Respublikasının hüquq mənbələri sistemində hüquqi presedenti (məhkəmə, inzibati) növlərin göstərilən diferensiasiyasına müvafiq olaraq “ikincidərəcəli” və ya “köməkçi” növlərə aid etmək olardı. Lakin dünya miqyasında tarixi əhəmiyyətli hadisələr (hüquq ailələrinin konvergensiyası, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası və s.) dünya ölkələrinin hüquq sistemlərinin hüdudlarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir; bununla əlaqədar

“əxz olunma” prosesi, hüquq mənbələrinin qavranılması prosesi baş verir, milli hüquq öz ərazi hüdudlarından kənara çıxır, məhkəmə praktikasının, məhkəmə hüquq yaradıcılığının əhəmiyyətliliyinin səviyyəsi artır. Belə ki, bir sıra obyektiv səbəblər və ölkədə həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar (hakimiyyətlərin bölgüsü sistemində məhkəmə hakimiyyətini müstəqil bir hakimiyyət qolu kimi Konstitusiyaya ilə təsbitlənməsi, normalara nəzarət üzrə məhkəmə orqanlarının funksiyaları, ölkə Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının normativliyi) səbəbindən Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentinin tanınması istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Bu məsələdə “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Həmin Fərman Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali məhkəmə orqanlarını, həmçinin Azərbaycan Respublikası ixtisaslaşmış məhkəmələrinin insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsinə və məhkəmə praktikasında nəzərə alınmasına yönləndirir.

Məhkəmə presedentinin milli hüquq mənbəyi hesab edilməsi məsələsinə “Məhkəmə və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanun ciddi töhfə vermişdir. Həmin Qanunun 79-1-ci maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi məhkəmələrin hüquqi məsələlərin həllinə yanaşmasının sabitliyini və ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən maddi və prosessual hüquq normalarının eyni cür tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə vahid məhkəmə təcrübəsini formalaşdırır. Ali Məhkəmə hüququn tətbiqi üzrə vahid məhkəmə təcrübəsini baxdığı işlər üzrə məhkəmə kollegiyalarının və Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları, habelə Ali Məhkəmənin Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair verdiyi izahlar vasitəsilə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahlarının cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar üçün tövsiyə xarakteri daşması barədə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 10.4-cü maddəsi "Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" 29 noyabr 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə ləğv edilmişdir. Kassasiya məhkəməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin pozulmasına yol verildikdə apellyasiya məhkəməsinin hökm və qərarını ləğv etmək və ya dəyişdirmək hüququna malikdir. Hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin pozulması hökm və ya digər qərarın ləğv edilməsinə və ya dəyişdirilməsinə yalnız o halda əsas olur ki, həmin hökm və ya digər qərar Azərbaycan Respubli-

kasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun maddi və ya prosessual hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahlarına zidd olsun və həmin izahlarda təsbit olunmuş hüquqi mövqedən fərqli yanaşmanın tətbiqi zərurəti kifayət qədər əsaslandırılmasın.

Yuxarıdakı amillər ölkədə presedent hüququnun tətbiqi üçün geniş imkanlar yaradır.

Göstərilənlər belə hesab etməyə əsas verir ki, məhkəmə presedenti o qədər də uzaq olmayan gələcəkdə hüququn əlavə və ya köməkçi mənbələri “səviyyəsindən” əsas mənbələr sırasına keçirilə bilər.

Milli hüquq mənbələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından hüquq prinsiplərinin yeri və roluna dair məsələlərin də dərindən tədqiqi elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Elmdə bununla bağlı hüquqşünasların müxtəlif mövqələrinə rast gəlinir. Bəzi elmi nəşrlərdə hüquq mənbələrinin növlərinin sırasında prinsiplərə heç bir yer ayrılmır ki, bu da hüquq mənbəyi qismində prinsipin qəbul edilməməsini təsdiqləyir. Bununla yanaşı həm də birbaşa mətnlə göstərilir ki, prinsip “özünün təbiəti etibarilə hüququn müstəqil mənbəyi qismində çıxış edə bilməz” (9, s.29).

Bununla belə, hüquq prinsiplərinin mahiyyətini, sosial təyinatını və məqsədyönlülüyünü ifadə edən rəhbər başlanğıclar, ideyalar kimi anlama hüququn formalaşması, inkişafı və təkmilləşməsində, eləcə də onun effektivliyinin təmin olunmasında prinsiplərin əhəmiyyətliyi haqqında şəhadət verir.

Qeyd edək ki, etimoloji olaraq prinsip (lat.- principium, təməl, ilk başlanğıc) (10, s.563) təməli başlanğıc, rəhbər ideya kimi müəyyən edilir. Bu statusda hüquq prinsipləri hüququn inkişafı və təkmilləşməsinə, onun effektivliyinin təmin olunmasına yönəlmiş mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər. Elmdə qeyd olunduğu kimi, prinsiplər hüququn qanunauyğunluğunu, onun təbiətini, sosial təyinatını təcəssüm etdirirlər. Onlar qanunda formalaşdırılmış, yaxud da qanunun mənasından irəli gələn ümumi qaydaları ehtiva edirlər.

Hüquq prinsiplərinin dəyərləndirilməsi də elmi maraq kəsb edir. Elmdə ifadə edilən mövqeyə görə özünün mahiyyəti etibarilə hüququn prinsipi ümumi məzmunlu hüquq norması və ya ümumi qaydalı məsələləri tənzimləyən normalar şəklində təzahür edirlər.

Belə yanaşma mahiyyət etibarilə normativlik keyfiyyətinə və bundan irəli gələn xarakteristikaya malik olan “prinsip-norma”nın müstəqil növ kimi ayrılmasına əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, prinsiplərə hüquq norması keyfiyyətinin verilməsi yeni fikir deyildir. Bununla bağlı görkəmli alim P.Y.Nedbaylonun mövqeyi məlumdur. O, hesab edirdi ki, hüquq prinsipləri özlərinin hüquqi mahiyyəti etibarilə hüquq normalarıdır, lakin daha ümumi və prinsiplial məzmunlu normalardır (7, s.386). Təxminən bu

postulat hüduqlarında bəzi hüquqşünas alimlər (V.M.Baranov, V.D.Sorokin) öz mövqelərini müəyyənləşdirmiş, müvafiq məsələ ilə bağlı elmi əhəmiyyət kəsb edən müddəaları əsaslandırmışdılar.

Bununla yanaşı, belə bir halı diqqətə almaq lazımdır ki, prinsipə norma statusunun (baxmayaraq ki, bu, “ümumi məzmunlu norma”, “ümumi qaydalı məsələləri tənzimləyən normalar” kimi qeyd-şərtlərlə ifadə olunur) verilməsi, prinsip və normanın eyniləşdirilməsi prinsip anlayışına hüquq normasına xas olan atributları da gətirir.

Prinsip-normanın müstəqil növ kimi fərqləndirilməsi bir sıra məsələləri ortaya çıxarır ki, onların da həlli həmin prinsip-normanın anlayışına, mahiyyətinə, hüquq normasından fərqliliyinə, normativliyin ölçüsü və əlamətlərinə, milli hüquqa transformasiya və ya implementasiya edilən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinin yerinə, əhəmiyyətinə, hansı rola malik olmasına və s. aydınlıq gətirir. Bu məsələlər indiyə qədər adekvat cavabların hüduqları xaricində qalmaqda davam edir. Normanın ümumi qəbul edilmiş tərifini, həmçinin onun davranış qaydası, dəqiq göstəriş, müəyyənləşdirilmiş ölçü və s. kimi etimoloji mənasını rəhbər götürdükdə yuxarıda qeyd edilən ifadənin hüquq normasının anlayışına uyğunluğu sual doğurur.

Təsəvvür edilir ki, hüquq prinsiplərinin hüquq normaları ilə identikliyi prinsiplərin funksiyalarında və ilk növbədə onların tənzimləyici rolunda müşahidə edilir. Elmi ədəbiyyatda hüquq prinsiplərinin tənzimləyici funksiyası hamılıqla qəbul edilmişdir və müxtəlif aspektlərdə baxılır.

Bu baxımdan dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinin rolunun daha ətraflı araşdırılması labüddür. Ümumən beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüququn nisbətinin iki ənənəvi nəzəriyyəsi (monizm və dualizm) üzrə müxtəlif konsepsiyaların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Monizmdən fərqli olaraq dualizm dövlətdaxili və beynəlxalq hüququ iki nisbətən müstəqil hüquq qaydası (hüquqi sistem) kimi nəzərdən keçirir. Bu zaman, bəzi alimlər istisna olmaqla, dualizmin əksər tərəfdarları həmin hüquqi sistemlər arasındakı əlaqələrin mövcudluğunu inkar etmirlər. Bir sıra ölkələrin Əsas qanunlarının müddəalarının təhlili əsasında onların da beynəlxalq və milli hüququn nisbətində dualizm yavaşmasına tərəfdar çıxmasını təsdiqləmək olar. Belə ki, 1947-ci il Yaponiya Konstitusiyasının 98-ci maddəsində müəyyən edilir: “Bu Konstitusiya ölkənin Ali Qanunu sayılır və onun müddəalarına bütövlükdə və ya qismən zidd olan heç bir qanun, fərmanlar, reskriptlər və ya digər dövlət aktları hüquqi qüvvəyə malik deyildirlər. Yaponiya tərəfindən bağlanmış müqavilələrə və beynəlxalq hüququn müəyyən etdiyi normalara vicdanla riayət edilməlidir” (4, s.262-263).

Beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbətində dair dualizm yanaş-

masından fərqli olaraq suveren dövlətlərin praktikasında geniş istifadə olunan monizm yanaşması beynəlxalq və milli hüququn bir-birinə sıx inteqrasiya olması mövqeyindən çıxış edir, onları bütöv bir hüquqi sistemin hissələri kimi dəyərləndirir. Bu zaman həmin vahid hüquqi sistemin strukturu barədə iki fərqli, bir-birini qarşılıqlı şəkildə istisna edən izahlar verilir. Belə ki, birinci izaha əsasən milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində prioritetə malikdir. İkinci halda beynəlxalq-hüquqi aktların müddələrinin milli hüquq normaları üzərində üstünlüyü bəyan edilir, bu isə müasir dövrdə beynəlxalq müqavilə hüququnun təsirinin və rolunun artmasından irəli gəlir.

Milli hüququn və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının nisbəti məsələsində postulat qismində ölkə Konstitusiyasının yuxarıda göstərilən müddəaları çıxış edir. Həmin müddəalarla dəqiq şəkildə müəyyən olunur ki, Azərbaycan Respublikası digər dövlətlərlə öz münasibətlərini beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normalarında nəzərdə tutulmuş prinsipləri əsasında qurur (maddə 10). Bu Konstitusiyaya normasının məzmunundan görüldüyü kimi, qanunverici beynəlxalq hüququn prinsiplərini milli hüququn tərkib hissəsi olduğunu birbaşa göstərmir. Lakin bu normanın şərhə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilən prinsiplərinin milli hüququn tərkib hissəsi olmasına və onun mənbələrindən biri kimi tanınmasına şəhadət verir. Bu nəticə “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun 22-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Həmin maddəyə görə “Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir”.

Hesab olunur ki, milli hüquqla tənzimlənən müvafiq sahələrdə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin yeri və rolu bu iki hüquq sisteminin əlaqələri, qarşılıqlı təsir formaları və bunlara dair nəzəriyyələrlə üzvi surətdə bağlıdır. Belə ki, dualizm nəzəriyyəsi baxımından beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz ifadəsini tapmış beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri milli hüququn tərkib hissəsi sayılır və bu formada milli hüququn mənbələri sırasına daxil edilir.

Monizm nəzəriyyəsinə əsasən isə başqa mənzərə müşahidə olunur, yəni beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları “əsas norma” kimi qəbul edilir; bu halda beynəlxalq hüququn prinsip və normaları milli hüququn prinsipləri üçün səciyyəvi olan nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirirlər.

Dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı nisbəti zamanı bu hüquq sistemlərindən birinin prinsiplərinin digəri üzərində prioriteti haqqında məsələ müzakirə obyektinə olaraq qalır. Bu mübahisə milli hüququn və ya beynəlxalq hüququn primatı tərəfdarları olan hüquqşünas alimlərin iki

qrupa bölünməsinə gətirib çıxarmışdır. Hesab olunur ki, birinci halda (milli hüququn üstünlüyü) ilk növbədə dövlətin öz suveren ərazisində milli hüququn onun iradəsi kimi çıxış etməsi, hüququn prinsipinin isə onun anlayışının elementi kimi bu iradənin ifadəçiləri sayılması baxımından bəyənilməyə və tanınmağa layiqdir. Hüquq elmində düzgün olaraq qeyd edildiyi kimi, milli hüququn ilkinliyi ondan irəli gəlir ki, beynəlxalq-hüquqi normaların yaradılması prosesində “dövlətlər öz milli hüququnun norma və prinsiplərindən çıxış edirlər və bir qayda olaraq konstitusiyaya normalarında təsbit olunmuş və onların sosial-siyasi quruluşunun əsaslarına zidd gələn hüquq normalarının yaradılmasına cəhd etmirlər” (6, s.134).

Ədəbiyyatda ümumi prinsiplərin tənzimləyici rolunun təsbiti geniş tanınmaya məruz qalmışdır. Tanınmış alim V.İ.Çervonyuk yazır ki, “Hüquq normaları ilə yanaşı hüququn prinsipləri vətəndaşların (təşkilatların) davranışına birbaşa tənzimləyici təsir göstərir, yəni hüququn qüvvədə olma sferasında davranış və fəaliyyətin bilavasitə tənzimləyicisi funksiyasını yerinə yetirirlər” (12, s.94).

Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn ümumi prinsiplərinin tənzimləyici funksiyası Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiyaya Qanununun 13.4-cü maddəsində, Mülki Məcəllənin 11.2-ci maddəsində, Ailə Məcəlləsinin 5-ci maddəsində və s. öz təsbitini tapmışdır ki, bu da hüququn analogiyası institutunun tətbiqi yolu ilə milli qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılmasına imkan verir.

Beləliklə, yuxarıdakı mülahizələrə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1) Azərbaycan Respublikası beynəlxalq-hüquqi aktlarda ifadə olunan hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri tanıyır və deməli, məzmunu müvafiq prinsiplərdən ibarət olan həmin aktın normalarını da qəbul edir. Nümunə olaraq BMT-nin Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində və 1975-ci il Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun Aktında ifadə olunmuş ümumtanınmış prinsipləri göstərmək olar. Bu prinsiplər sırasına dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipi; ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmamazlığı prinsipi və s. prinsiplər daxildir;

2) ölkəmizin “hüquq məkanında” beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsip və normaları konstitusiyaya səviyyəsində tanınır və onlar milli hüququn tərkib hissəsi hesab olunur;

3) beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqələrinin forma və üsullarından asılı olaraq beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri milli hüququn normalarına transformasiya olunur, yaxud konstitusiyaya müddəalarının

əsasında onların bilavasitə istifadəsinə icazə verilir;

4) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri, dövlətdaxili hüququn öz prinsipləri ilə bərabər milli hüquq mənbələri sisteminin elementi sayılırlar, yəni beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri milli hüququn prinsipləri kimi birbaşa tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirirlər;

5) prinsiplərin mahiyyəti prinsip-norma kimi pozitiv əxz edildiyi halda beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini göstərilən növə aid etmək olar, çünki onlar dövlətdaxili məsələlərin nizamlanmasında mühüm tənzimləyici vasitə kimi çıxış edirlər.

Hüquq mənbələri institutunun gələcək inkişaf perspektivləri onun sisteminin müvafiq atributlara, funksiyalara malik struktur elementlər statusunda yeni növlərlə zənginləşdirilməsi ehtimalını ortaya çıxarır. Hüquq mənbələrinin növləri dairəsinin genişləndirilməsi sülh və təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün, xalqların rifahının, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin olunması naminə həm dövlətdaxili sosial-siyasi gerçəkliklərlə, həm də zahiri faktorlarla (ictimai həyatın ayrı-ayrı sferalarında müxtəlif siyasi-hüquqi sistemlərə malik dövlətlərin çoxsəviyyəli qarşılıqlı əlaqələrinin və fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi məkanının genişləndirilməsi, ictimai-siyasi proseslərin yüksək dinamizmi, dövlətlərarası əməkdaşlığın formalarının müxtəlifliyi, dövlətlərin hüquq sistemlərinin inteqrasiyası) təşviqləndirilən obyektiv və təbii prosesdir.

Qarşıya qoyulan vəzifə hüquq mənbələrinin hər bir növünün və bütövlükdə bütün sisteminin pozitiv resurslarının, eləcə də onların özülündə duran nizamlayıcı potensialın, daxili “enerjinin” istifadəsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu prosesdə hüquq mənbələrinin rolunun yenidən dərk olunması və qiymətləndirilməsini, eləcə də həmin mənbələrin ölkənin hüquq sisteminin gələcək inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirən tətbiqi funksiyalarını əhatə edən elmi axtarışlar üçün geniş imkanlar açılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xarici dövlətlərin konstitusiyaları. – Bakı: Qanun, - 2010.
2. Гроций Г. О праве войны и мира. – Москва: - 1956.
3. Данилюк С.Е. Место категории «источник права» - в музее юридического позитивизма// Государство и право, - 2021, - № 5.
4. Конституции буржуазных государств. – Москва: - 1982
5. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права. Т.2. Право, 2-е изд. – Москва: - 2015.
6. Международное право / Отв. ред. Г.И.Тункин. – Москва: - 1994.
7. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. – Москва: - 1960.
8. Самедов М.Н. Имплементация международно-правовых норм в пределах юрисдикции государства. – Баку: - 2002.
9. Скурко Е.В. Принципы права: монография. – Москва: Ось-89, - 2008.
10. Словарь иностранных слов. Изд.-ние 5-ое. – Москва: - 1955.

11. Спиноза И. Избранные произведения. – Москва: -Т.2, - 1957.
12. Червонок В.И. Принципы права в структуре правовых регуляторов: методологические подходы к пониманию принципов права в дискурсе отечественной юриспруденции // Государство и право, -2021, - № 10.

СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА И СИСТЕМА ИСТОЧНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА

М.Ф.МЕЛИКОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теории соотношения национального (внутригосударственного) и международного права, обосновывается перспектива признания судебного прецедента в качестве вида источников права Азербайджанской Республики. В ходе исследования формируются также выводы о месте и роли общепризнанных принципов и норм международного права в системе источников национального права.

Ключевые слова: источники права, система источников права, судебный прецедент, общепризнанные принципы и нормы международного права.

THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERNATIONAL AND DOMESTIC LAW AND THE SYSTEM OF SOURCES OF NATIONAL LAW

M.F.MELIKOVA

SUMMARY

The article examines the theories of the relationship between national (domestic) and international law, and substantiates the prospect of recognizing judicial precedent as a type of source of law of the Azerbaijan Republic. In the course of the study, conclusions are also formed about the place and role of generally recognized principles and norms of international law in the system of sources of national law.

Keywords: sources of law, system of sources of law, judicial precedent, generally accepted principles and norms of international law.